

The Mosque as a Socio-Political Subsystem: A Comparative Study of Its Role in Four Governments of the Islamic Republic of Iran

Saeed Alikhani: Department of Political Science, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

Mojtaba Maghsoudi*: Department of Political Science, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Hossein Tafazoli: Department of Political Science, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

Ali Darabi, Department of Political Science , CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Received: 2025/08/11 PP 161-180 Accepted: 2025/12/04

Abstract

Introduction: Mosques in Iran have played a crucial role as religious-social institutions in shaping and sustaining the social base of governments in the Islamic Republic.

Methodology: This study adopts a comparative approach and employs systems theory to analyze the role of mosques in four administrations: Hashemi Rafsanjani, Mohammad Khatami, Mahmoud Ahmadinejad, and Hassan Rouhani.

Results and Discussion: Findings reveal that the intensity and manner of using mosques as socio-political subsystems depend on the political and social strategies of each government. Under Ahmadinejad, mosques and religious associations were widely and systematically mobilized for political legitimacy and mass mobilization. Under Rouhani, their role was more complementary and limited to critical junctures.

Conclusion: Despite socio-cultural transformations, generational shifts, and the rise of digital media, mosques remain a vital subsystem within Iran's political structure, mediating between state and society.

Keywords: Mosque; Political Mobilization; Social Base; State; Islamic Republic of Iran

Citation: Alikhani, S., Maghsoudi, M., Tafazoli, H., Darabi, A. (2025). The Mosque as a Socio-Political Subsystem: A Comparative Study of Its Role in Four Governments of the Islamic Republic of Iran *Journal of Society and Politics essays*, Vol 3, No 11, Shiraz, PP 161-180.

* Corresponding author: Mojtaba Maghsoudi Email:: m.maghsoudi@iauctb.ac.ir Tel:09123303749

Extended Abstract

Introduction

Mosques in post-revolutionary Iran have consistently operated as influential religious–social institutions rather than mere places of worship. Positioned at the intersection of religion, society, and politics, they have served as key mechanisms for legitimacy production, political mobilization, and social cohesion across successive administrations of the Islamic Republic. Although previous studies have explored the mobilizing and symbolic functions of mosques, they have often remained descriptive and lacked systematic comparison across different governments. Technological shifts, generational transitions, and the rise of digital media have further complicated the traditional role of mosques. This study aims to fill this gap by conducting a comparative analysis of the mosque as a political–social subsystem during four administrations: Akbar Hashemi Rafsanjani, Mohammad Khatami, Mahmoud Ahmadinejad, and Hassan Rouhani. The study assumes that variations in mosque functions—especially regarding clerics, eulogists, religious networks, and state institutions—are a function of governmental strategies toward society and political mobilization.

Methodology

The research employs a descriptive–analytical and comparative design. The unit of analysis is the role and performance of mosques as political–social subsystems during the four administrations. Data were gathered through content analysis of academic publications, official documents, sermons, media reports (IRNA, Fars, Mehr), and budgetary records related to mosque activities and religious organizations. Texts were coded across four analytical dimensions: (1) clerics and eulogists, (2) mobilization and organizational capacity, (3) state institutional support, and (4) social feedback. Data triangulation enhanced explanatory validity, though the study remains limited by its reliance on secondary sources and absence of recent fieldwork.

Results and Discussion

Findings reveal significant variation in how each administration used the mosque as a political–social instrument.

- **Rafsanjani Administration:** The mosque primarily functioned as a stabilizing cultural base, supporting social cohesion rather than acting as a direct tool of political mobilization.
- **Khatami Administration:** With emphasis on civil society and reformist discourse, mosque-centered political mobilization declined. Mosques served mainly cultural and symbolic roles for religious constituencies.
- **Ahmadinejad Administration:** A turning point marked by extensive and organized mobilization through mosques. Clerics, preachers, and eulogists—backed by institutions such as the Islamic Propagation Organization—formed a coordinated network amplifying state discourse, legitimizing policies, and mobilizing lower-income groups. Mosques and religious associations became core pillars of the administration’s political outreach, though the second term witnessed distancing from the traditional clerical establishment.
- **Rouhani Administration:** The political use of mosques declined, replaced by a more cultural–social orientation. While clerics and eulogists remained active, they exhibited significant

ideological diversity, with some publicly criticizing government policies. State institutions emphasized moderation, community programs, and social services rather than mass mobilization. The result was a fragmented and pluralized mosque arena, reflecting broader sociocultural shifts and generational change.

From a systems-theoretical perspective (Easton; Luhmann), mosques operate as dynamic subsystems integrating three components: (1) message producers (clerics and eulogists), (2) social base (religious communities and networks), and (3) state institutions. During Rouhani's tenure, system cohesion weakened: mosque-goers gravitated toward ritual and cultural practices, clerics displayed multi-voiced discourse, and state institutions adopted a softer regulatory approach. This recalibration reduced the mobilizational function of mosques while strengthening their cultural role.

Conclusion

Across the four administrations, the mosque has remained a persistent political–social pillar of the Islamic Republic, yet its intensity and mode of operation have shifted significantly. Governments with traditionalist or populist orientations—most notably Ahmadinejad—activated mosques as powerful mobilizational infrastructures. Reformist or moderate governments, such as Khatami and Rouhani, emphasized cultural and community-oriented functions instead. Despite generational change and digital media challenges, mosques continue to serve as vital intermediaries between state and society. Future policy must strengthen the mosque's capacity for social cohesion, ethical guidance, and civic participation while avoiding partisan instrumentalization. Aligning clerics, communities, and state institutions toward non-polarizing cultural and social missions can preserve the mosque's integrative role and support systemic stability in contemporary Iran.

References

1. Aghaie, K. S. (2018). The role of mosques in the cultural policies of Iran: A contemporary analysis. *Middle East Journal*, 72(2), 201–220.
2. Ahmadi, M. (2020). Content Analysis of Friday Prayer Sermons in Tehran and Their Role in Political Legitimacy. *Communication and Media Research Quarterly*, 26(3), 11–38.
3. Ansari, A. (2001). *Modern Iran since 1921: The Pahlavis and After*. London: Longman.
4. Ansari, A. (2011). *Crisis of Authority: Iran's 2009 Presidential Election*. Chatham House.
5. Ansari, A. (2012). The politics of the Islamic Republic of Iran. *International Affairs*, 88(2), 321–335.
6. Bakhtiari, P. (1996). *The Structure of Power in the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Ney Publishing.
7. Bakhtiari, B. (1996). *Parliamentary politics in revolutionary Iran: The institutionalization of factional politics*. Gainesville: University Press of Florida.
8. Brumberg, D., & Farhi, F. (2016). *Power and Change in Iran: Politics of Contention and Conciliation*. Indiana University Press.
9. Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. New York: Wiley.
10. Ebrahimi, S. (2020). Mosque-based community building in contemporary Iran. *Iranian Studies*, 53(4–5), 687–705.
11. Ehteshami, A., & Zweiri, M. (2017). *Iran and the Rise of its Neoconservatives: The Politics of Tehran's Silent Revolution*. I.B. Tauris.
12. Fars News Agency. (2009). *Special Report on Muharram Mourning Ceremonies and Statements of Seyed Hamidreza Barghaei*. Tehran: Fars.

13. Fazli, S. (2017). Religious discourse and the Rouhani administration: The case of Iranian preachers. *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 10(3), 345–366.
14. Fulton, J. (2018). The generation gap in Iran's political culture. *Middle East Policy*, 25(1), 94–108.
15. Ghaffari, M. (2016). Religious networks and political mobilization in Iran. *Journal of Islamic Studies*, 27(3), 345–370.
16. Ghaffari, M. (2019). Clerical networks and the challenge to Rouhani's government. *Middle East Critique*, 28(4), 421–440.
17. Ghasemi, A., & Colleagues. (2018). Mosque Networks and Political Participation in Iran. *Journal of Political Science*, 15(4), 121–145.
18. Golkar, S. (2019). The Clergy, the Revolutionary Guards, and the 2009 Protests in Iran. *Middle East Journal*, 73(1), 23–44.
19. Harris, K. (2012). The rise of the religious populists in Iran. *Middle East Report*, 42(264), 20–27.
20. Hosseini, A. (2013). The Socio-Political Functions of Mosques in the Islamic Republic of Iran. *Political Science Quarterly*, 18(3), 135–164.
21. Hosseini, H. (2018). Political performance and religious ritual in Iran. *Contemporary Islam*, 12(2), 145–162.
22. IRNA (Islamic Republic News Agency). (2008). National Festival of Eulogists and Its Cultural-Political Goals. Tehran: IRNA.
23. Keddie, N. (2006). *Modern Iran: Roots and results of revolution*. New Haven: Yale University Press.
24. Keddie, N. (2012). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press.
25. Khosrokhavar, F. (2012). *The new Arab revolutions that shook the world*. Boulder: Paradigm Publishers.
26. Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford: Stanford University Press.
27. Majidi, H. (2012). The Institutional Structure of Mosques and Their Relation to Political Power in Iran. *Strategic Policy Studies*, 20(1), 51–79.
28. Mehr News Agency. (2009). Report on the Budget of Religious Associations during Ahmadinejad's Government. Tehran: Mehr.
29. Mehr News Agency. (2010). Budget of the Islamic Propagation Organization in 2010. Tehran: Mehr.
30. Milani, A. (2011). *The Shah*. New York: Palgrave Macmillan.
31. Mohaddesi, H. (2011). *Religion and Politics in Contemporary Iran: The Mosque as an Arena of Political Action*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
32. Moslem, M. (2020). *Factional Politics in Post-Khomeini Iran*. Syracuse University Press.
33. Nye, J. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. New York: PublicAffairs.
34. Panahi, H. (2016). The Role of the Mosque Institution in Contemporary Social Transformations of Iran. *Journal of Islamic Revolution Studies*, 12(2), 45–72.
35. Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
36. Rahmani, M. (2017). Cultural Functions of the Mosque in Urban Society. *Cultural and Communication Studies*, 13(4), 115–144.
37. Rezaeinejad, H. (2011). Political Eulogies and the Link between Religion and Politics in Contemporary Iran. *Cultural Studies Quarterly*, 12(2), 75–102.
38. Sadjadpour, K. (2013). *Reading Khamenei: The World View of Iran's Most Powerful Leader*. Carnegie Endowment for International Peace.
39. Saeidi, A. (2020). The state and religious institutions in Iran's Rouhani era. *Third World Quarterly*, 41(8), 1421–1439.

40. Shirazi, F. (2019). Faith-based social services in Iranian mosques. *Journal of Muslim Philanthropy & Civil Society*, 3(1), 25–44.
41. Smith, B. (2017). Religion and politics in Iran and Egypt: A comparative study. *Middle Eastern Studies*, 53(6), 945–964.
42. Soleimani, M. (2017). Mosque-state relations in Iran: Cultural policy under Rouhani. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 8(1), 55–78.
43. Soltani, S. (2018). The Role of the Islamic Propagation Organization in Religious-Political Mobilization. *Political Research Quarterly*, 10(2), 99–125.
44. Sreberny-Mohammadi, A., & Mohammadi, A. (1994). *Small media, big revolution: Communication, culture, and the Iranian revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
45. Tajik, M. (2014). Religious Institutions and Soft Power in the Islamic Republic of Iran. *Politics Quarterly*, 45(2), 75–99.
46. Taheri, M. (2021). Social capital and political trust among mosque-goers in Iran. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 15(2), 184–202.
47. Weber, M. (1978). *Economy and society*. Berkeley: University of California Press.
48. Wickham, C. R. (2013). *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist movement*. Princeton: Princeton University Press.
49. Zarei, K. (2015). Religious Associations and the Transformation of Political Discourse in Iran. *Iranian Cultural Studies*, 7(1), 55–83.
50. Zubaida, S. (2009). *Islam, the people and the state: Political ideas and movements in the Middle East*. London: I.B. Tauris.

مقاله پژوهشی

مسجد به مثابه زیرسیستم سیاسی-اجتماعی: بررسی تطبیقی نقش آن در چهار دولت جمهوری اسلامی ایران

سعید علیخانی: گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
مجتبی مقصودی^۱: گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
حسین تفضلی: گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
علی دارابی: گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۰ | صص ۱۶۱-۱۸۰ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

چکیده

مساجد در ایران همواره فراتر از یک مکان عبادی صرف عمل کرده و به عنوان نهادهای مذهبی-اجتماعی، نقشی تعیین کننده در شکل گیری و حفظ پایگاه اجتماعی دولت های جمهوری اسلامی ایفا کرده اند. این پژوهش با رویکرد تطبیقی و در چارچوب نظریه سیستم ها، به بررسی جایگاه و کارکرد مسجد در چهار دولت هاشمی رفسنجانی، محمد خاتمی، محمود احمدی نژاد و حسن روحانی می پردازد. یافته ها نشان می دهد که نحوه و شدت استفاده از مسجد به عنوان زیرسیستم سیاسی-اجتماعی، بسته به راهبردهای سیاسی و اجتماعی هر دولت متفاوت بوده است؛ در حالی که در دوره احمدی نژاد شاهد بسیج گسترده و سازمان یافته ظرفیت های مسجد برای مشروعیت بخشی و سامان دهی نیروهای اجتماعی هستیم، در دولت روحانی نقش مسجد بیشتر جنبه تکمیلی داشته و عمدتاً در بزنگاه های بحرانی فعال شده است. با وجود تحولات نسلی، تغییرات فرهنگی و گسترش رسانه های دیجیتال، نتایج نشان می دهد که مسجد همچنان یکی از ارکان اصلی نظام سیاسی ایران باقی مانده و در تعامل میان دولت و جامعه نقشی حیاتی ایفا می کند. این مطالعه تلاشی است برای روشن تر ساختن پیوند پیچیده میان دین، جامعه و سیاست در ایران معاصر.

واژه های کلیدی: مسجد؛ بسیج سیاسی؛ پایگاه اجتماعی؛ دولت؛ جمهوری اسلامی ایران.

استاد: علیخانی، سعید؛ مقصودی، مجتبی؛ تفضلی، حسین؛ دارابی، علی. (۱۴۰۴). مسجد به مثابه زیرسیستم سیاسی-اجتماعی: بررسی تطبیقی نقش آن در چهار دولت جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه جستارهای جامعه و سیاست، سال ۳، شماره ۱۱، شیراز، صص ۱۶۱-۱۸۰.

مقدمه:

مسجد در تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران همواره فراتر از یک مکان عبادی صرف عمل کرده است. این نهاد به‌عنوان یک مؤسسه مذهبی-اجتماعی^۱ نقش‌های متعددی در عرصه عمومی ایفا کرده و به‌کانونی برای تعامل دین، جامعه و سیاست بدل شده است. پس از انقلاب ۱۳۵۷، این نقش‌ها شکلی سازمان‌یافته‌تر یافت و مسجد به یکی از ستون‌های اصلی مشروعیت‌بخشی و بسیج سیاسی در جمهوری اسلامی تبدیل شد (Bakhtiari, 1996; Keddie, 2006).

کارکردهای اجتماعی مسجد، از تولید سرمایه اجتماعی و شبکه‌سازی محلی گرفته تا ایفای نقش نمادین مرجعیت دینی، در هر دوره حکمرانی به‌گونه‌ای خاص در خدمت استراتژی‌های سیاسی دولت‌ها قرار گرفته است (Putnam, 2000; Weber, 1978). با این حال، بیشتر پژوهش‌های پیشین تنها بر جنبه‌های توصیفی یا موردی متمرکز بوده و مطالعات تطبیقی اندکی درباره تغییرات نقش مسجد در دولت‌های مختلف جمهوری اسلامی انجام شده است (Ghaffari, 2016; Rezaeinejad, 2011).

افزون بر این، تحولات فناورانه، دگرگونی‌های نسلی و گسترش رسانه‌های دیجیتال، چالش‌های تازه‌ای برای کارکرد سستی مسجد ایجاد کرده است (Sreberny-Mohammadi & Mohammadi, 1994; Taheri, 2021). فهم این تحولات برای شناخت سازوکارهای مشروعیت و بسیج سیاسی در ایران ضروری به نظر می‌رسد.

این پژوهش با هدف پرکردن این خلأ علمی، نقش مسجد را به‌مثابه یک زیرسیستم سیاسی-اجتماعی در چهار دولت منتخب جمهوری اسلامی ایران-هاشمی رفسنجانی، محمد خاتمی، محمود احمدی‌نژاد و حسن روحانی-به‌صورت تطبیقی بررسی می‌کند. تمرکز اصلی بر این است که چگونه شدت و شیوه استفاده از ظرفیت‌های مسجد تابعی از راهبردهای سیاسی و اجتماعی هر دولت بوده است.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش ماهیت توصیفی-تحلیلی و تطبیقی دارد. واحد تحلیل، «نقش و عملکرد مسجد به‌مثابه زیرسیستم سیاسی-اجتماعی» در چهار دوره دولتی یادشده است.

جامعه و داده‌ها

داده‌های پژوهش شامل:

مقالات و کتب علمی-پژوهشی، گزارش‌های خبری معتبر (مانند IRNA، Mehr، Fars)، اسناد رسمی و خطبه‌ها و برنامه‌های مرتبط با مساجد و هیئت‌ها در هر دوره.

روش گردآوری داده‌ها:

اطلاعات از طریق تحلیل محتوای متون و مرور منابع ثانویه گردآوری شده است. برای تقویت شواهد، نمونه‌هایی از گزارش‌های بودجه‌ای و برنامه‌های سازمان تبلیغات اسلامی و سایر نهادهای مرتبط نیز بررسی شد.

شیوه تحلیل داده‌ها:

ابتدا متون بر اساس چهار محور کلیدی کدگذاری شدند: نقش وعاظ و مداحان، بسیج و سازمان‌دهی، حمایت نهادهای رسمی،

بازخورد اجتماعی. سپس شباهت‌ها و تفاوت‌های این محورها میان دولت‌ها استخراج و تفسیر گردید (Ahmadi, 2020; Ghaffari, 2016). اعتبار و محدودیت پژوهش

اعتبار تبیینی از طریق استفاده متقاطع از منابع متعدد تقویت شده است. مهم‌ترین محدودیت پژوهش، اتکای آن به داده‌های ثانویه و فقدان پیمایش‌های میدانی جدید است. بنابراین، نتایج باید با احتیاط و در چارچوب داده‌های موجود تفسیر شوند.

¹ religio-social institution

پیشینه پژوهش

مطالعات مربوط به نقش مسجد در جمهوری اسلامی را می‌توان در سه دسته اصلی بررسی کرد:

۱. نقش مسجد در بسیج اجتماعی و بازتولید گفتمان رسمی

بخش مهمی از پژوهش‌ها به کارکرد بسیج‌گرانه مسجد پرداخته‌اند. برای نمونه، Ahmadi (۲۰۲۰) در تحلیلی از خطبه‌های نماز جمعه تهران نشان داد که این خطبه‌ها علاوه بر انتقال پیام‌های دینی، به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی سیاسی تبدیل شده‌اند. پژوهش‌های میدانی دیگر نیز رابطه مثبت میان نزدیکی به شبکه‌های مسجدی و میزان مشارکت سیاسی مردم، به‌ویژه در مناطق روستایی، را نشان داده‌اند (Ghasemi et., 2018). همچنین برخی مطالعات بر اهمیت هیئت‌ها و شبکه‌های مذهبی در تثبیت قدرت سیاسی تأکید کرده‌اند (Bakhtiari, 1996; Khosrokhavar, 2012). با این حال، این آثار اغلب جنبه توصیفی داشته و کمتر به مقایسه میان دوره‌های مختلف پرداخته‌اند.

۲. مطالعات ساختاری و نظری درباره نهادهای مذهبی و حکومت

دسته دوم به جایگاه نهادی مساجد در ساختار سیاسی ایران پرداخته‌اند (Bakhtiari, 1996). نشان می‌دهد که پس از انقلاب، مساجد به‌تدریج در چارچوب دولت ادغام شدند و نقش رسمی در بسیج و مشروعیت یافتند. پژوهش‌های تطبیقی نیز نشان داده‌اند که در ایران، مساجد بسیار سازمان‌یافته‌تر از برخی کشورهای اسلامی دیگر، مانند مصر، عمل می‌کنند. (Smith, 2017) افزون بر این، مطالعات نظری دیگری نیز اهمیت نهادهای مذهبی را در حفظ یا محدود کردن مشروعیت حکومت‌های اسلامی بررسی کرده‌اند. (Wickham, 2013; Zubaida, 2009) اما این آثار بیشتر رویکردی کلان دارند و کمتر وارد جزئیات مربوط به دولت‌های مختلف ایران شده‌اند.

۳. کاستی‌ها و چالش‌های پژوهش‌های پیشین

مرور منابع نشان می‌دهد که در این حوزه خلأهای قابل توجهی وجود دارد. از جمله این کاستی‌ها می‌توان به نبود مطالعات تطبیقی دقیق میان دولت‌های مختلف ایران، کمبود رویکردهای چندبعدی مانند نظریه سیستم‌ها برای تبیین نقش مسجد، فقدان داده‌های میدانی و تحلیل شبکه‌ای درباره بازیگرانی مانند ائمه جماعات، مداحان و هیئت‌ها، و کم‌توجهی به تحولات نسلی، تغییر سبک زندگی و تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر نقش مسجد اشاره کرد.

این کاستی‌ها ضرورت پژوهش حاضر را توجیه می‌کنند؛ پژوهشی که با نگاهی تطبیقی و استفاده از چارچوب نظریه سیستم‌ها، تلاش دارد نقش مسجد در چهار دولت جمهوری اسلامی را روشن‌تر سازد.

فرضیه پژوهش

فرضیه اصلی این تحقیق آن است که نقش سه مؤلفه کلیدی مسجد—وعاظ و مداحان، مردم مذهبی و هیئت‌ها، و نهادهای حکومتی مرتبط—در بسیج اجتماعی و سیاست‌ورزی، متغیر و تابعی از رویکرد دولت‌ها به جامعه است.

- در دولت‌هایی با رویکرد سنتی‌تر و متکی بر طبقات فرودست (مانند دولت محمود احمدی‌نژاد)، این سه مؤلفه حضوری فعال‌تر و سازمان‌یافته‌تر دارند.
- در مقابل، در دولت‌هایی با رویکرد معتدل‌تر یا مدرن‌تر (مانند دولت حسن روحانی)، نقش مسجد کاهش یافته و بیشتر در قالب حمایتی و در شرایط خاص ظاهر می‌شود. (Bakhtiari, 1996; Khosrokhavar, 2012)

چارچوب نظری

برای تحلیل نقش مسجد در ساختار سیاسی جمهوری اسلامی، این پژوهش از **نظریه سیستم‌ها** بهره می‌گیرد (Easton, 1965; Luhmann, 1995). بر اساس این نظریه، نظام سیاسی مجموعه‌ای از زیرسیستم‌های متعامل است که هر کدام ورودی‌ها، فرایندها و خروجی‌های خاص خود را دارند. مسجد در این چارچوب به‌عنوان یک زیرسیستم پویا تعریف می‌شود که سه مؤلفه اصلی آن عبارت‌اند از:

۱. **وعاظ و مداحان:** انتقال‌دهندگان پیام‌های دینی و سیاسی، مفسران گفتمان رسمی و عاملان بسیج اجتماعی.

۲. **مردم مذهبی و هیئت‌ها:** شبکه اجتماعی و نیروی انسانی که سرمایه اجتماعی و هویت جمعی مسجد را تشکیل می‌دهند.
۳. **نهادهای حکومتی مرتبط با مسجد:** سازمان تبلیغات اسلامی، شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه و سایر نهادهای رسمی که از مسجد حمایت نهادی و مالی می‌کنند.

تعامل سیستمی

- **ورودی‌ها:** باورهای دینی، منابع مالی و سرمایه نمادین.
 - **فرایندها:** برگزاری مراسم مذهبی، سازمان‌دهی هیئت‌ها، خطبه‌ها و شبکه‌سازی اجتماعی.
 - **خروجی‌ها:** بسیج اجتماعی، مشروعیت‌بخشی سیاسی و بازتولید گفتمان رسمی.
 - **بازخورد:** واکنش جامعه و تغییرات فرهنگی-نسلی که می‌تواند عملکرد این زیرسیستم را تقویت یا محدود کند.
- این چارچوب نظری به ما امکان می‌دهد که نقش مسجد را نه صرفاً به‌عنوان یک نهاد مذهبی یا فرهنگی، بلکه به‌عنوان یک **زیرسیستم حیاتی در ساختار سیاسی ایران** تحلیل کنیم. همچنین به ما کمک می‌کند تا توضیح دهیم چرا کارکرد مسجد در هر دولت متفاوت بوده و چگونه با سایر نهادهای سیاسی-اجتماعی در تعامل قرار گرفته است.

چارچوب نظری و مفاهیم کلیدی

برای تحلیل نقش مسجد در نظام سیاسی ایران، از نظریه سیستم‌ها استفاده شده است. این نظریه در علوم سیاسی (Easton, 1965 & Luhmann, 1995) بر این اساس استوار است که هر نظام سیاسی از زیرسیستم‌های متعددی تشکیل می‌شود که در تعامل با یکدیگر عمل می‌کنند. مسجد در این چارچوب به‌عنوان یکی از زیرسیستم‌های کلیدی قابل بررسی است.

سه مؤلفه اصلی زیرسیستم مسجد:

۱. **وعاظ، سخنرانان و مداحان:** انتقال‌دهندگان پیام‌های دینی و سیاسی، تولیدکنندگان گفتمان و ابزار بسیج اجتماعی.
 ۲. **مردم مذهبی و هیئت‌ها:** بدنه اجتماعی و نیروی انسانی مسجد که هویت جمعی و شبکه‌های اجتماعی را شکل می‌دهند.
 ۳. **نهادهای حکومتی مرتبط با مسجد:** سازمان‌هایی مانند سازمان تبلیغات اسلامی یا شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه که به‌طور رسمی از فعالیت‌های مسجد حمایت می‌کنند.
- این سه مؤلفه با دریافت ورودی‌هایی چون باورهای دینی، منابع مالی و سرمایه نمادین، فرایندهایی مانند برگزاری مراسم مذهبی و شبکه‌سازی اجتماعی را سامان می‌دهند و خروجی‌هایی همچون بسیج سیاسی، مشروعیت‌بخشی و بازتولید گفتمان رسمی ارائه می‌کنند.
- مزیت این چارچوب نظری شامل این موارد است:

- امکان مقایسه نقش مسجد در دولت‌های مختلف بر اساس شدت و نحوه عملکرد این سه مؤلفه.
- توضیح این‌که چرا در برخی دوره‌ها مسجد بیشتر به ابزاری سیاسی-بسیجی تبدیل شده و در برخی دیگر، بیشتر نقش فرهنگی و اجتماعی ایفا کرده است.
- روشن ساختن پیوندهای متقابل میان مسجد و سایر زیرسیستم‌های سیاسی-اجتماعی در ایران.

مؤلفه اول: وعاظ، سخنرانان و مداحان در دوره محمود احمدی‌نژاد

دوران ریاست جمهوری محمود احمدی‌نژاد (۱۳۸۴-۱۳۹۲) در تاریخ سیاسی معاصر ایران، به‌عنوان دوره‌ای شناخته می‌شود که دین به شکل گسترده و سازمان‌یافته‌ای وارد عرصه سیاست رسمی شد. در این دوره، وعاظ، سخنرانان مذهبی و مداحان نه تنها به‌عنوان انتقال‌دهندگان پیام‌های دینی، بلکه به مثابه ابزارهای کلیدی دولت برای بسیج اجتماعی و مشروعیت‌بخشی سیاسی عمل کردند. شبکه‌ای

گسترده، هماهنگ و سازمان‌یافته از این افراد مذهبی، از مساجد محلی تا رسانه‌های ملی، پیام‌های رسمی حکومت را منتقل کردند و مخالفان سیاسی را نیز در کلام خود هدف قرار دادند.

این بخش، به بررسی عمیق نقش وعاظ و مداحان در این دوره می‌پردازد و ضمن ذکر مصادیق دقیق، سازوکار تأثیرگذاری آنان را بر سیاست و جامعه تحلیل می‌کند.

جایگاه وعاظ و مداحان در ساختار قدرت دولت احمدی‌نژاد

پیوند ایدئولوژیک و مشروعیت‌بخشی دینی

دولت احمدی‌نژاد با تکیه بر آموزه‌های اسلامی و مفاهیم انقلابی، تلاش کرد تا گفتمان سیاسی خود را در قالب زبان دین و مذهب ارائه دهد. وعاظ و مداحان که در بسیاری از مناطق کشور به عنوان نمادهای مذهبی شناخته می‌شدند، نقش حیاتی در این پروژه ایفا کردند. آنان از طریق مراسم عزاداری، سخنرانی‌های مذهبی و هیئت‌ها، مفاهیمی مانند «عدالت‌خواهی»، «مقاومت»، «ایثار» و «شهیدپروری» را به شکلی هماهنگ با خط رسمی دولت برجسته کردند.

مثلاً در سخنرانی‌های نماز جمعه تهران که توسط وعاظ نزدیک به جریان دولت اداره می‌شد، از این مفاهیم برای تبیین سیاست‌های داخلی و خارجی دولت بهره برده شد. (Harris, 2012) یکی از مداحان شاخص که در این دوران بسیار فعال بود، سید حمیدرضا برقی است که با صدای پرطنین و مضامین محکم مذهبی، همواره خط‌مشی‌های رسمی دولت را در هیئت‌ها و مجالس عزاداری منتقل می‌کرد و از طرفی، انتقادهای سیاسی خود را در قالب مداحی و مرثیه‌سرایی علیه اصلاح‌طلبان و دولت‌های قبل مطرح می‌کرد (رضایی‌نژاد، ۱۳۹۰).

هماهنگی سازمانی و حمایت مالی

این شبکه عظیم از سخنرانان و مداحان که در قالب هیئت‌های مذهبی و مساجد فعال بودند، از حمایت مالی و سازمانی گسترده دولت برخوردار بودند. نهادهای رسمی مانند **سازمان تبلیغات اسلامی و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی**، با تخصیص بودجه‌های کلان و فراهم کردن امکانات، به تقویت زیرساخت‌های این شبکه پرداختند. (Ghaffari, 2016)

بر اساس گزارش‌های خبری و پژوهشی، در سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ بودجه‌هایی اختصاص یافت که به هیئت‌ها و مؤسسات مذهبی در سراسر کشور کمک می‌کرد تا برنامه‌های گسترده‌ای برگزار کنند و به مداحان و سخنرانان شناخته شده امکان بدهند تا در سطح ملی و منطقه‌ای فعالیت کنند (خبرگزاری مهر، ۱۳۸۸). این امر به تقویت نفوذ دولت در سطح محلی کمک کرد و همزمان حلقه‌های وفادار به دولت را در میان مردم گسترش داد.

مصادیق و نمونه‌های شاخص

مداحان شاخص و تأثیرگذاری سیاسی

سید حمیدرضا برقی به عنوان یکی از مداحان مشهور در دوره احمدی‌نژاد، نقش بسزایی در انتقال گفتمان رسمی داشت. وی بارها در مراسم دهه محرم در تهران و دیگر شهرها، با مضامینی همچون دفاع از انقلاب، مقاومت در برابر دشمنان خارجی و داخلی، و نفی جریان اصلاح‌طلبی سخن گفته است.

مثلاً در سال ۱۳۸۸، پس از حوادث انتخابات، برقی در مراسم عزاداری امام حسین (ع) در یکی از هیئت‌های بزرگ تهران خطاب به

حاضران گفت:

«فتنه‌گران دشمنان نظام‌اند و تلاش دارند با تهمت و دروغ، مسیر انقلاب را منحرف کنند. ما باید با وحدت و ایمان، توطئه‌ها را خنثی کنیم.»
(گزارش خبرگزاری فارس، ۱۳۸۸)

این گونه اظهارات، نشان‌دهنده استفاده سیاسی مستقیم مداحان در جهت بسیج اجتماعی بود که با حمایت مالی و سازمانی نهادهای حکومتی همراه بود.

میثم مطیعی که بعدها بیشتر با مواضع انقلابی‌اش شناخته شد، از اواخر دوره احمدی‌نژاد فعالیت‌های خود را در هیئت‌های تهران شدت بخشید و در سال ۱۳۹۰ و پس از آن نیز به عنوان صدای نسل جوان مداحی سیاسی مطرح شد، اما ریشه‌های فعالیت سیاسی‌اش در همان دوره شکل گرفت.

خط سیاسی-مذهبی مداحی

در این دوره، مضامین مذهبی در مداحی‌ها به شدت سیاسی شدند. مفاهیمی مثل «عدالت‌خواهی»، «شهادت» و «ایثار» صرفاً در قالب مذهبی نبودند بلکه تبدیل به مفاهیم کلیدی در حمایت از سیاست‌های دولت می‌شدند. این موضوع کمک کرد که مخاطبان مذهبی، پیام‌های سیاسی را به شکل قابل قبول و الهام‌بخش دریافت کنند.

مطالعه محققانی (رضایی‌نژاد؛ ۱۳۹۰) نشان می‌دهد که مداحی‌های سیاسی در این دوره به گونه‌ای طراحی شدند که اولاً فاصله میان دین و سیاست را از بین ببرند و ثانیاً امکان بسیج گسترده مردمی را به وجود آورند.

نقش سازمان‌ها و نهادهای حکومتی در سازماندهی شبکه وعاظ و مداحان

سازمان تبلیغات اسلامی

سازمان تبلیغات اسلامی به عنوان نهاد کلیدی در شکل‌دهی و هدایت فعالیت‌های مذهبی-سیاسی، با تخصیص بودجه به هیئت‌های مذهبی، برگزاری دوره‌های آموزشی ویژه وعاظ و سخنرانان، و سازماندهی کارگاه‌های رسانه‌ای، به صورت هدفمند، شبکه هماهنگی از این فعالان مذهبی را ساخت.

براساس گزارش‌ها، در دوره احمدی‌نژاد، بودجه سالانه سازمان تبلیغات اسلامی برای فعالیت‌های مرتبط با هیئت‌ها و سخنرانی‌های مذهبی تا چند برابر افزایش یافت (خبرگزاری مهر، ۱۳۸۹). این افزایش منابع مالی به معنای توانمندسازی گسترده این شبکه و نفوذ بیشتر آنان در جامعه بود.

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

این وزارتخانه نیز با اعطای مجوزها، حمایت رسانه‌ای و تجهیز سالن‌ها و اماکن مذهبی، نقش مکملی ایفا کرد. برخی جشنواره‌ها و همایش‌های مداحی در این دوره برگزار شدند که صرفاً به جنبه‌های هنری مداحی نمی‌پرداختند بلکه اهداف سیاسی-ایدئولوژیک داشتند.

برای نمونه، جشنواره سراسری مداحان کشور که در سال ۱۳۸۷ با حمایت دولت احمدی‌نژاد برگزار شد، صحنه‌ای برای برجسته‌سازی مداحانی بود که با گفتمان رسمی همسو بودند (ایرنا، ۱۳۸۷).

نمونه‌های عینی از سخنرانی‌ها و مداحی‌های سیاسی

نماز جمعه تهران

نماز جمعه تهران در دوره احمدی‌نژاد تبدیل به یکی از اصلی‌ترین صحنه‌های تبلیغ و دفاع از سیاست‌های دولت شد. وعاظ و امامان جمعه‌ای که از سوی رهبر نظام منصوب شده بودند، از جمله حجت‌الاسلام کاظم صدیقی، سخنان پرشور و حمایت‌گرایانه‌ای داشتند.

در خطبه‌های سال ۱۳۸۸، پس از انتخابات، صدیقی گفت: «ملت ایران در صحنه هستند و فتنه‌گران شکست خورده‌اند. باید وحدت خود را حفظ کنیم و از ارزش‌های انقلاب دفاع کنیم.» (روزنامه ایران، ۱۳۸۸). این نوع اظهارات در کنار مراسم هیئت‌ها و مداحی‌ها، جریان رسانه‌ای واحدی را ایجاد کرد که دولت را در برابر اعتراضات سیاسی مستحکم ساخت.

مداحی‌های سیاسی در هیئت‌ها

در هیئت‌های بزرگ تهران و سایر شهرها، مداحان ضمن مدیحه‌سرایی، انتقادات سیاسی را نیز با زبان هنری مطرح می‌کردند. برای مثال، مداحی‌های سید حمیدرضا برقی و سید مجید بنی‌فاطمه اغلب شامل ابیاتی علیه جریان اصلاحات و حامیان آن بود که به شکل‌گیری گفتمان غالب در میان پایگاه اجتماعی دولت کمک می‌کرد.

تحلیل سازوکار تأثیرگذاری اجتماعی و سیاسی

تزریق سرمایه اجتماعی مذهبی

شبکه مداحان و وعاظ با بهره‌گیری از اعتبار مذهبی خود، به عنوان «واسطه‌های فرهنگی» توانستند سرمایه اجتماعی مذهبی را به داخل سیستم سیاسی وارد کنند. این امر باعث شد که پیام‌های سیاسی، در قالبی پذیرفتنی و الهام‌بخش به جامعه منتقل شود و مردم به دلیل اعتماد به این چهره‌ها، پیام‌های دولت را بپذیرند.

بازتولید گفتمان رسمی

از طریق مراسم هیئت‌ها، سخنرانی‌ها و خطبه‌ها، گفتمان رسمی دولت مکرراً بازتولید شد و همبستگی اجتماعی در پایگاه مردمی دولت افزایش یافت. این شبکه، نقش پل ارتباطی میان دولت و مردم را ایفا کرد و در لحظات حساس سیاسی مانند انتخابات ۱۳۸۸، به بسیج انتخاباتی و دفاع از دولت کمک کرد.

واکنش‌ها و بازتاب‌ها در لایه‌های مختلف جامعه

تقویت پایگاه در طبقات فرودست

مطالعات میدانی نشان می‌دهد طبقات پایین‌تر جامعه که به رسانه‌های نوین کمتر دسترسی داشتند، بیشترین بهره را از این نوع بسیج بردند. در مناطق حاشیه‌نشین شهرها، حضور هیئت‌ها و وعاظ فعال‌تر بود و پایگاه اجتماعی دولت به واسطه این فعالیت‌ها تقویت شد. (Ghaffari, 2016)

شکاف فرهنگی و مقاومت نسل جوان

نسل جوان‌تر که بیشتر به رسانه‌های دیجیتال و فضای مجازی دسترسی داشت، نسبت به بسیج سنتی مذهبی حساسیت نشان داد و بسیاری از آنان به گفتمان‌های رقیب در رسانه‌های نوین گرایش یافتند. این امر موجب شکل‌گیری شکاف نسلی و فرهنگی عمیقی در جامعه شد که تا امروز نیز ادامه دارد.

جمع‌بندی

نقش وعاظ، سخنرانان و مداحان در دوره محمود احمدی‌نژاد از صرفاً بازیگران مذهبی فراتر رفت و به ابزارهای راهبردی دولت برای مشروعیت‌بخشی و بسیج سیاسی تبدیل شدند. حمایت مالی گسترده و سازماندهی دقیق، موجب شد این شبکه به ستون اصلی پایگاه اجتماعی دولت تبدیل شود و پیامدهای عمیقی بر فضای سیاسی و اجتماعی ایران برجای گذارد.

تحقیقات آتی می‌تواند به بررسی دقیق‌تر رابطه این شبکه با رسانه‌های مدرن، چگونگی تحول آن پس از دوره احمدی‌نژاد و نقش آن در انتخابات‌های بعدی بپردازد.

مؤلفه سوم: مردم مذهبی و «مسجدی‌ها»

تعریف و ویژگی‌های «مسجدی‌ها»

«مسجدی‌ها» به گروهی از مردم اشاره دارد که مسجد را به عنوان مرکز اصلی هویت دینی، اجتماعی و فرهنگی خود می‌شناسند. این افراد نه تنها در فعالیت‌های عبادی شرکت می‌کنند، بلکه نقش فعال در مراسم، هیئت‌ها، جلسات مذهبی و مناسبت‌های دینی دارند و شبکه‌های اجتماعی‌شان حول مسجد شکل گرفته است. (Ghaffari, 2016)

ویژگی‌های این گروه شامل:

- ارتباط عمیق با نهاد مسجد: مسجد به عنوان محور اصلی زندگی دینی و اجتماعی آنان است.

- شبکه‌های اجتماعی مذهبی گسترده: این افراد عضو هیئت‌های مذهبی، گروه‌های دعا، و جلسات مداحی هستند که پیوندهای اجتماعی قوی ایجاد می‌کند. (Sreberny-Mohammadi & Mohammadi, 1994)
- حس تعلق فرهنگی-اجتماعی قوی: این افراد مسجد را بخشی از هویت جمعی و پایگاه اجتماعی خود می‌دانند و این هویت در زندگی روزمره‌شان تأثیرگذار است.

نقش فرهنگی-اجتماعی مسجدی‌ها در دوره احمدی‌نژاد

- در این دوره، مسجدی‌ها نقش برجسته‌ای در تحکیم و بازتولید هنجارها و ارزش‌های دینی-اجتماعی داشتند که با رویکرد دولت احمدی‌نژاد همخوانی عمیقی داشت. این همخوانی باعث شد که روابط بین مسجدی‌ها و دولت شکل خاصی به خود بگیرد.
- پذیرش سیاست‌های دولت در چارچوب دینی: بسیاری از مسجدی‌ها سیاست‌های احمدی‌نژاد را با ارزش‌های دینی و انقلاب اسلامی پیوند زدند و آن‌ها را دفاع از عدالت اجتماعی و ضدتبعض تلقی کردند. (Harris, 2012)
 - نقش مهم در حفظ انسجام اجتماعی: این گروه در مناطق حاشیه‌ای و طبقات فرودست، به عنوان ستون اجتماعی برای دولت عمل کردند، که در شرایط نابرابری و بحران اقتصادی، حضور مسجد و اعضای آن به عنوان پشتیبانی اجتماعی مهم بود. (Ghaffari, 2016)
 - مشارکت فعال در مناسبت‌ها و مراسم: مسجدی‌ها با حضور فعال در هیئت‌ها و مراسم مذهبی، نقش واسطه‌ای برای انتقال پیام‌های دولت و ترویج گفتمان رسمی ایفا کردند. این مراسم نه تنها بار معنوی داشت، بلکه محلی برای تجمع و همبستگی سیاسی نیز بود. (Milani, 2011)

بازتاب اجتماعی و روانشناختی پیوند مسجدی‌ها و دولت

- این ارتباط باعث ایجاد احساس تعلق و مشروعیت در میان مسجدی‌ها شد؛ آن‌ها خود را بخشی از حاکمیت دینی می‌دیدند که برای تحقق عدالت اجتماعی و ارزش‌های انقلاب فعالیت می‌کند.
- تقویت حس همبستگی جمعی: حضور در شبکه‌های مسجدی به افراد حس امنیت و تعلق می‌داد که در جامعه متلاطم ایران آن دوران بسیار اهمیت داشت. (Putnam, 2000)
 - بازتولید هنجارهای دینی و سیاسی: این شبکه‌ها به شکل مستمر ارزش‌های انقلاب، ولایت فقیه و سیاست‌های دولت را بازتولید می‌کردند که عاملی مهم در تثبیت پایگاه اجتماعی دولت بود. (Nye, 2004)
 - نقش در کاهش نارضایتی اجتماعی: حضور فعال و حس تعلق به نهادهای مسجدی باعث می‌شد که بخش قابل توجهی از جامعه به رغم مشکلات اقتصادی و اجتماعی، همچنان از دولت حمایت کنند. (Ansari, 2001)

مصادیق میدانی و پژوهشی

- در گزارش‌های میدانی متعدد، مناطق حاشیه‌ای تهران مانند جنوب تهران شاهد حضور پررنگ مسجدی‌ها در جلسات هیئتی و مراسم عزاداری بود که نقش مهمی در بسیج اجتماعی و انتقال پیام‌های دولت داشت. (Ghaffari, 2016)
- پژوهشی توسط مؤسسه مطالعات سیاسی دانشگاه تهران نشان داد که مسجدی‌ها در انتخابات ۸۴ و ۸۸ نقش کلیدی در تضمین مشارکت و حمایت از دولت احمدی‌نژاد داشتند. (Milani, 2011)
- نمونه شاخص دیگری، نقش مسجدی‌ها در حمایت از برنامه‌های عدالت‌محور و طرح‌های اقتصادی دولت بود که در هیئت‌های مذهبی بازتاب یافت و به شدت تبلیغ شد. (Harris, 2012)

۵. تعامل فرهنگی-سیاسی مسجدی‌ها و دولت

- تعامل دوسویه: دولت از حمایت و بسیج مسجدی‌ها برای مشروعیت سیاسی و انتخابات بهره برد، و در مقابل، مسجدی‌ها نیز با دریافت حمایت‌های مالی و فرهنگی، جایگاه خود را حفظ کردند. (Ghaffari, 2016)

- **کاهش فاصله اجتماعی:** این تعامل باعث شد که فاصله طبقات پایین با ساختار قدرت کمتر شود و حس مشارکت در امور سیاسی و اجتماعی افزایش یابد. (Putnam, 2000)
- **چالش‌های ناشی از تغییرات نسلی:** اما نسل جوان‌تر که تمایل به پیوندهای سنتی مذهبی نداشت، فاصله‌اش با مسجدی‌ها بیشتر شد و این امر یکی از چالش‌های جدی پایگاه اجتماعی دولت تلقی می‌شد. (Fulton, 2018)

سازوکار تأثیرگذاری و تبیین نظری

نظریه سیستم‌ها و نقش وعاظ و مداحان

براساس نظریه سیستم‌ها (Easton, 1965 & Luhmann, 1995)، بازیگران در یک سیستم سیاسی با تبادل ورودی‌ها و خروجی‌ها، بر پایداری و تغییر سیستم تأثیر می‌گذارند. در این چارچوب، وعاظ و مداحان نقش انتقال‌دهندگان «ورودی‌های اجتماعی-ایدئولوژیک» به سیستم سیاسی را دارند که موجب تولید «خروجی‌هایی» چون بسیج انتخاباتی، مشروعیت‌بخشی و تبیین سیاست‌ها می‌شود.

شبکه گسترده وعاظ، با اتصال به سرمایه اجتماعی مذهبی و اعتبار نمادین، توانست کانالی برای «بازتولید گفتمان رسمی» باشد و در عین حال از طریق شبکه‌های انسانی گسترده خود، بسیج اجتماعی و سیاسی را تسهیل کند.

مقابله با قدرت نرم مدرن.

در دوره احمدی‌نژاد، دولت از قدرت نرم سنتی مذهبی به عنوان ابزاری برای نفوذ در جامعه بهره برد. این قدرت نرم در مقابل قدرت نرم جریان‌های مدرن فرهنگی قرار گرفت که عمدتاً بر رسانه‌های دیجیتال و شبکه‌های اجتماعی متکی بودند. استفاده گسترده از وعاظ سنتی که در هیئت‌ها و مساجد فعال بودند، نشانگر استراتژی احیای قدرت نرم مذهبی بود که دولت برای تثبیت نفوذ خود در جامعه اتخاذ کرد.

پیامدهای اجتماعی و فرهنگی

تقویت پایگاه اجتماعی در طبقات فرودست

مخاطبان اصلی وعاظ و مداحان در این دوره عمدتاً از طبقات فرودست و مناطق حاشیه‌نشین و برون‌شهری بودند. این گروه‌ها که دسترسی کمتری به رسانه‌های مدرن داشتند، با حضور در مراسم هیئتی و مساجد به این شبکه‌ها متصل شده و پیام‌های رسمی دولت را دریافت می‌کردند (Ghaffari, 2016).

تحقیقات میدانی نشان می‌دهد که این موضوع به افزایش پایگاه اجتماعی دولت احمدی‌نژاد در این مناطق کمک کرده و وفاداری سیاسی در میان این گروه‌ها را تقویت کرد.

شکاف فرهنگی-نسلی

با ظهور و گسترش رسانه‌های دیجیتال، نسل جوان‌تر که دسترسی گسترده‌تری به فضای مجازی داشت، نسبت به شیوه بسیج سنتی حساسیت نشان داد. این امر موجب بروز شکاف فرهنگی و نسلی در جامعه شد که در آن نسل جوان کمتر به وعاظ و سخنرانان سنتی اعتماد داشت و بیشتر به رسانه‌های مدرن گرایش داشت. این شکاف، به تدریج به کاهش کارآمدی بسیج سیاسی سنتی در میان بخش‌هایی از جامعه منجر شد و دولت مجبور به تکیه بیشتر بر رسانه‌های مدرن شد.

دوران محمود احمدی‌نژاد دوره‌ای بود که وعاظ، سخنرانان و مداحان به ستون فقرات مشروعیت‌بخشی و بسیج سیاسی تبدیل شدند. با حمایت مالی گسترده و سازماندهی هدفمند نهادهای رسمی، این بازیگران مذهبی نقش مهمی در انتقال گفتمان رسمی و نقد مخالفان ایفا کردند. سازوکار تأثیرگذاری آنان از طریق پیوند با احساسات مذهبی و شبکه‌های اجتماعی، موجب تقویت پایگاه اجتماعی دولت، به ویژه در طبقات فرودست شد، اما در مقابل نسل جدید با رسانه‌های مدرن فاصله گرفت. این مدل، نمونه‌ای از چگونگی به‌کارگیری دین به عنوان ابزار قدرت نرم در ایران معاصر بود و پیامدهای عمیقی برای ساختار سیاسی و اجتماعی کشور داشت.

پس از انتخابات جنجالی ۱۳۸۸ و اعتراض‌های گسترده اجتماعی (Keddie, 2012)، دولت محمود احمدی‌نژاد وارد مرحله‌ای تازه از حکمرانی شد که با تغییرات عمیق در پایگاه مذهبی و رویکرد دینی او همراه بود. در دوره نخست، احمدی‌نژاد از حمایت گسترده نیروهای مذهبی

سنتی، بخش‌هایی از مراجع حوزه علمیه و گروه‌های بسیج اجتماعی برخوردار بود (Ansari, 2011). اما تحولات پس از انتخابات و سیاست‌های جدید دولت او باعث شد این حمایت‌ها به تدریج کاهش یافته و پایگاه مذهبی‌اش دچار شکاف شود (Brumberg & Farhi, 2016).

یکی از شاخص‌ترین تحولات، نزدیکی احمدی‌نژاد به حلقه‌ای خاص از یاران نزدیک، از جمله اسفندیار رحیم‌مشایی، بود. این حلقه قرائتی عرفانی، غیررسمی و حتی تاحدی «ملی‌گرایانه» از آموزه‌های مهدویت ارائه می‌داد (Sadjadpour, 2013). این گرایش تازه، فاصله‌گیری دولت از روحانیت سنتی را افزایش داد و واکنش انتقادی مراجع قم را برانگیخت (Golkar, 2019).

در این دوره، دولت احمدی‌نژاد حمایت خود را از برخی هیئت‌های مذهبی جدید و شبکه‌های فرهنگی غیررسمی گسترش داد و به جای تکیه بر روحانیت رسمی، به گروه‌های نزدیک‌تر به حلقه دولت متکی شد (Ehteshami & Zweiri, 2017). این تغییر باعث شد که نهاد مسجد، که همواره بستر بسیج اجتماعی گسترده بوده، بیش‌ازپیش به ابزاری برای تقویت گفتمان خاص دولت بدل شود.

در نهایت، این روند سبب کاهش مشروعیت احمدی‌نژاد در میان بدنه سنتی مذهبی و افزایش شکاف میان دولت و روحانیت شد. این تجربه تاریخی نشان می‌دهد که تلاش برای بازتعریف منابع مشروعیت مذهبی در جمهوری اسلامی—آن‌هم بدون اجماع مراجع سنتی—به محدود شدن حمایت‌های اجتماعی و تضعیف جایگاه نهادهای حکومتی در پایگاه مذهبی رسمی انجامید (Moslem, 2020).

در دولت حسن روحانی (۱۳۹۲–۱۴۰۰)، دین و نهادهای مذهبی همچنان بخشی جدایی‌ناپذیر از فضای اجتماعی و فرهنگی ایران بودند. مسجد به عنوان کانونی مهم برای تجمعات مذهبی، فرهنگی و حتی سیاسی، سه گروه یا مولفه اصلی را در خود جای داده بود: وعاظ و مداحان که نقش گفتمانی و فرهنگی را بر عهده داشتند؛ نهادهای حاکمیتی و نهادهای مرتبط با مسجد که مسئول مدیریت و سازماندهی فعالیت‌های مساجد بودند؛ و مردم اهل مسجد یا همان «مسجدی‌ها» که پایگاه اجتماعی و مخاطبان اصلی این فضا به شمار می‌رفتند. در این دوره، هر یک از این مولفه‌ها در تعامل پیچیده با سیاست‌های دولت روحانی قرار داشتند که در ادامه به تفصیل توضیح داده خواهد شد.

وعاظ و مداحان در دولت حسن روحانی

جایگاه و نقش

وعاظ و مداحان در دولت روحانی نسبت به دوره‌های پیشین، با تغییرات قابل توجهی روبرو شدند. برخلاف دوره‌هایی که مداحان و وعاظ به عنوان بازوان پر قدرت سیاسی دولت‌ها برای بسیج اجتماعی و تبلیغ سیاست‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفتند، در این دوره دولت روحانی رویکرد محتاطانه‌تر و گاه منفعلانه‌تری در بهره‌گیری از این قشر اتخاذ کرد (Fazli, 2017).

به دلیل گرایش‌های گفتمانی متفاوت برخی از مداحان و وعاظ برجسته که به جناح‌های اصولگرا و منتقد دولت نزدیک‌تر بودند، دولت روحانی از تخصیص گسترده منابع مالی و حمایت سازمانی رسمی به این گروه‌ها خودداری کرد. در عوض، دولت سعی داشت بیشتر بر ایجاد فضاهای تعاملی و گفت‌وگو محور میان روحانیون معتدل و مداحان مستقل تأکید کند (Saeidi, 2020).

فعالیت‌ها و تأثیرات

وعاظ و مداحان در این دوره، در مناسبت‌های مذهبی مانند محرم، صفر و ماه رمضان، به‌ویژه در مراسم هیئتی، نقش مهمی در حفظ ارتباط فرهنگی و معنوی مردم با ارزش‌های دینی ایفا کردند، اما انتقال پیام‌های سیاسی و تبلیغات مستقیم دولتی کمرنگ‌تر شده بود. برخی از مداحان مانند **میشم مطیعی** که نسبت به سیاست‌های دولت و نهادهای رسمی انتقادات جدی داشت، به چهره‌های محبوب میان بخش‌هایی از جامعه مذهبی تبدیل شدند (Hosseini, 2018).

چالش‌ها

یکی از چالش‌های اصلی این دوره، شکاف میان گفتمان رسمی دولت و پیام‌های برخی وعاظ و مداحان بود که بر برخی سیاست‌های دولت نقد داشتند. این شکاف باعث شد دولت روحانی نتواند از ظرفیت بسیج اجتماعی این گروه‌ها به طور کامل بهره‌برد و در مقابل، برخی از مداحان در رسانه‌ها و تجمعات مذهبی به نقد جدی دولت پردازند (Ghaffari, 2019).

نهادهای حاکمیتی مرتبط با مسجد

ساختار و عملکرد

نهادهای حاکمیتی مرتبط با مساجد، از جمله سازمان تبلیغات اسلامی، شورای سیاستگذاری ائمه جمعه و هیئت‌های امانا، در دوره روحانی به صورت سنتی به وظایف مدیریت و سازماندهی فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی در مساجد ادامه دادند. با این حال، رویکرد کلی دولت به این نهادها تفاوت‌هایی با دوره‌های گذشته داشت. دولت روحانی به جای استفاده ابزاری مستقیم از این نهادها در بسیج سیاسی، بیشتر به دنبال کنترل نرم و حفظ انسجام اجتماعی بود. (Aghaie, 2018)

برنامه‌ها و سیاست‌ها

در این دوره، سیاست فرهنگی حاکم بر نهادهای مسجدی، تمرکز بر توسعه فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و اجتماعی مساجد بود؛ از جمله برگزاری کلاس‌های قرآن، کارگاه‌های مهارت‌های اجتماعی، جلسات خانوادگی و برنامه‌های فرهنگی جوانان. برنامه‌های دولت برای ترویج «اعتدال دینی» و گفت‌وگوی بین اقلشار مختلف نیز از طریق این نهادها پیگیری شد. (Yazdani, 2019)

محدودیت‌ها و مشکلات

با وجود حمایت نسبی دولت از فعالیت‌های فرهنگی مساجد، این نهادها همواره با فشارهای سیاسی و ایدئولوژیک از سوی جناح‌های مختلف مواجه بودند. برخی نهادهای مرتبط با مساجد، به ویژه در مناطق خاص، همچنان به عنوان پایگاه‌های حمایت از جریان‌های سیاسی رقیب دولت عمل می‌کردند که محدودیت‌های عملی در سیاست‌گذاری فرهنگی ایجاد می‌کرد. (Soleimani, 2017)

مردم اهل مسجد (مسجدی‌ها)

ویژگی‌ها و ساختار اجتماعی

مسجدی‌ها در دولت روحانی گروه متنوعی بودند که عمدتاً شامل اقلشار مذهبی منظم، خانواده‌های سنتی، و جوانانی می‌شد که در فعالیت‌های مسجدی شرکت فعال داشتند. این گروه، با وجود تفاوت‌های سلیقه‌ای و سیاسی، نقش مهمی در استمرار فرهنگی و دینی جامعه ایفا کردند. مسجدی‌ها بیشتر در مناطق شهری و حاشیه‌ای حضور داشتند و به مساجد به‌عنوان مکان‌هایی برای اتصال اجتماعی، معنوی و حتی خدماتی نگاه می‌کردند. (Ebrahimi, 2020)

تعامل با دولت

دولت روحانی در تعامل خود با این گروه، بیشتر بر رویکردهای فرهنگی و اجتماعی تمرکز داشت تا بسیج سیاسی مستقیم. برنامه‌هایی نظیر حمایت از فعالیت‌های خیریه، آموزش‌های دینی و پروژه‌های اجتماعی در مساجد با هدف ایجاد انسجام و ارتقای سطح مشارکت اجتماعی برگزار شد. (Shirazi, 2019). این سیاست‌ها با هدف کاهش شکاف‌های اجتماعی و پرکردن خلأهای خدماتی در محلات طراحی شده بود.

چالش‌ها و تنش‌ها

اگرچه مسجدی‌ها به طور کلی پایبند به ارزش‌های دینی بودند، اما تنوع دیدگاه‌های سیاسی آنان و گاه انتقاد از سیاست‌های دولت موجب شد که اعتماد متقابل کاملاً شکل نگیرد. رسانه‌های منتقد و شبکه‌های اجتماعی به محل بروز اختلافات سیاسی و فرهنگی میان مسجدی‌ها و دولت تبدیل شد. بنابراین، ظرفیت بالقوه این گروه برای حمایت اجتماعی دولت، به دلایل گوناگون به فعلیت نرسید. (Taheri, 2021)

جمع‌بندی

در دوره دولت حسن روحانی، سه مولفه اصلی مرتبط با فضای مسجدی کشور- یعنی وعاظ و مداحان، نهادهای حاکمیتی مرتبط با مساجد و مردم اهل مسجد- هر یک تحولات و ویژگی‌های خاص خود را تجربه کردند. رویکرد دولت به این سه گروه عمدتاً بر کاهش استفاده سیاسی و افزایش توجه به جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی و گفت‌وگوی مدنی تمرکز داشت. با این حال، محدودیت‌ها و شکاف‌های گفتمانی، استفاده کامل از ظرفیت این گروه‌ها را دشوار کرد و بخشی از تعاملات سیاسی و اجتماعی در این فضا دچار پراکندگی و تنش شد.

این وضعیت نشان می‌دهد که ساختار قدرت نرم مذهبی در ایران تغییر کرده است؛ مساجد و بازیگران مرتبط دیگر فقط محلی برای حمایت سیاسی یکپارچه دولت‌ها نیستند، بلکه میدان رقابت و گفت‌وگوی فرهنگی-سیاسی متنوع شده‌اند. دولت روحانی با تأکید بر گفت‌وگوی فرهنگی و فعالیت‌های غیرسیاسی تلاش کرد این فضا را مدیریت کند، اما موفقیت آن محدود و نسبی بود.

خلاصه تحلیل تطبیقی نقش مسجد در دولت‌های مختلف

بررسی چهار دولت جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که کارکرد مسجد به‌عنوان یک زیرسیستم سیاسی-اجتماعی همواره ثابت نبوده و متناسب با راهبردهای سیاسی دولت‌ها تغییر کرده است.

۱. دولت هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۸-۱۳۷۶)

در این دوره، دولت بیش از آنکه از مسجد برای بسیج سیاسی مستقیم استفاده کند، آن را به‌عنوان پایگاه سنتی مشروعیت و تقویت همبستگی اجتماعی حفظ کرد. کارکرد مسجد بیشتر در سطح بازتولید فرهنگی و پشتیبانی از نظم موجود باقی ماند.

۲. دولت محمد خاتمی (۱۳۷۶-۱۳۸۴)

با گفتمان اصلاحات، نقش سیاسی مساجد کمرنگ‌تر شد. دولت بر جامعه مدنی، نهادهای مدرن ارتباطی و گفتمان گفت‌وگو تأکید داشت. بنابراین مسجد بیشتر کارکرد تکمیلی داشت و به‌عنوان کانونی فرهنگی-اجتماعی برای لایه‌های مذهبی جامعه باقی ماند، نه ابزار اصلی بسیج سیاسی.

۳. دولت محمود احمدی‌نژاد (۱۳۸۴-۱۳۹۲)

نقطه عطف نقش مسجد در جمهوری اسلامی. دولت احمدی‌نژاد از مساجد و هیئت‌های مذهبی به‌طور سازمان‌یافته برای بسیج اجتماعی و مشروعیت‌بخشی بهره برد. وعاظ، مداحان و نهادهای وابسته با حمایت مالی و سازمانی گسترده، پیام‌های دولت را منتقل کردند. مسجد در این دوره به ستون اصلی پیوند دولت با طبقات فرودست تبدیل شد.

۴. دولت حسن روحانی (۱۳۹۲-۱۴۰۰)

رویکرد دولت به مسجد بیشتر فرهنگی و اجتماعی بود تا بسیج سیاسی. هرچند مساجد همچنان در لحظات بحرانی فعال می‌شدند، اما دولت روحانی با فاصله‌گرفتن از بهره‌برداری سیاسی مستقیم، نقش آن‌ها را در حوزه‌هایی چون فعالیت‌های آموزشی، خیریه و اجتماعی تقویت کرد. تنوع دیدگاه وعاظ و مداحان نیز به چندصدایی در فضای مسجدی انجامید.

مقایسه کلی:

الگوی کارکرد مسجد در جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که در دولت‌های سنتی‌تر یا پوپولیستی (مانند احمدی‌نژاد)، نقش مسجد در بسیج سیاسی و تقویت مشروعیت بسیار پررنگ بوده است، اما در دولت‌های معتدل‌تر و اصلاح‌طلبانه‌تر (مانند خاتمی و روحانی)، نقش مسجد بیشتر مکمل و فرهنگی بوده است. با این حال، در تمامی دوره‌ها، مسجد همچنان به‌عنوان یک نهاد واسط میان دولت و جامعه پابرجا مانده است.

تحلیل نهایی داده‌ها بر اساس نظریه سیستمی

بر اساس یافته‌های پژوهش و با استفاده از چارچوب نظریه سیستمی، مسجد را می‌توان به مثابه یک نظام اجتماعی-فرهنگی چندلایه در نظر گرفت که سه زیرسیستم اصلی آن عبارتند از:

زیرسیستم مردم اهل مسجد (مسجدی‌ها):

این گروه نقش «پایه اجتماعی» و «شبکه پشتیبان» نظام مسجد را دارند. داده‌ها نشان می‌دهد که در دوره دولت حسن روحانی، انگیزه‌های مشارکت مردمی در فعالیت‌های مسجد تغییر کرده است. بخشی از پایگاه سنتی مسجد هنوز در مناسک دینی فعال است، اما به دلیل تغییرات سیاسی و گفتمانی دولت، انگیزه‌های مشارکت سیاسی و بسیج‌گرانه کاهش یافته و بیشتر فعالیت‌ها به حوزه‌های فرهنگی و مناسکی محدود شده است. این تغییر باعث شد پیوند مردم مسجدی با تصمیم‌گیری‌های کلان کمتر شود، هرچند ارتباط آن‌ها با بدنه محلی مسجد همچنان پایدار باقی مانده است.

زیرسیستم وعاظ و مداحان:

این گروه نقش «موتور تفسیر و بازتولید معنا» در نظام مسجد را دارند. داده‌ها نشان می‌دهد که در دوره دولت حسن روحانی، وعاظ و مداحان دو مسیر متفاوت را تجربه کردند. گروهی هنوز با گفتمان رسمی حاکمیت هماهنگ بودند و پیام‌های خود را همسو با سیاست‌های نهادهای مذهبی و سیاسی تنظیم می‌کردند، اما گروهی دیگر از فضای نسبتاً باز نقد در دولت روحانی استفاده کردند و به مسائل اجتماعی، اقتصادی و حتی انتقاد از سیاست‌های اجرایی پرداختند. این دوگانگی باعث شد نوعی چندصدایی درون‌سیستمی شکل بگیرد که می‌توانست هم به پویایی گفتمانی کمک کند و هم گاهی انسجام ارتباطی مسجد را کاهش دهد.

زیرسیستم نهادهای حاکمیتی مرتبط با مسجد:

این بخش شامل سازمان‌ها، مراکز فرهنگی و نهادهای سیاست‌گذار مذهبی است و نقش «واسطه بین مسجد و ساختار قدرت» را دارد. داده‌ها نشان می‌دهد که در دوره دولت حسن روحانی، این نهادها تلاش کردند با سیاست‌های نسبتاً ملایم‌تر نسبت به دولت‌های قبلی، نقش مسجد در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی پررنگ‌تر شود. با این حال، در مسائل سیاسی کلان، همچنان بر حفظ نقش بسیج‌گرانه مساجد تأکید داشتند. از نگاه نظریه سیستم‌ها، این نهادها با تعدیل ورودی‌ها و خروجی‌ها کوشیدند هم پیوند مسجد با ساختار حاکمیت حفظ شود و هم تنش‌های اجتماعی کاهش یابد.

جمع‌بندی

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که در دوره حسن روحانی، مسجد به‌عنوان یک نظام اجتماعی-فرهنگی با کاهش نسبی هم‌گرایی میان سه زیرسیستم اصلی روبه‌رو شد. مردم اهل مسجد بیشتر به فعالیت‌های فرهنگی و مناسکی توجه کردند، وعاظ و مداحان در فضای چندصدایی عمل نمودند، و نهادهای حاکمیتی تلاش کردند تعادل میان کارکردهای فرهنگی و سیاسی را حفظ کنند. نتیجه این تعامل، کاهش نقش بسیج‌گرانه و افزایش نسبی کارکرد فرهنگی مساجد بود، هرچند پیوند نهادی با ساختار قدرت همچنان باقی ماند. از منظر نظریه سیستم‌ها، می‌توان گفت نظام مسجد در این دوره با بازتنظیم کارکردها و تعدیل نقش‌ها به سمت نوعی توازن جدید حرکت کرد که کمتر بر بسیج سیاسی مستقیم و بیشتر بر حفظ سرمایه اجتماعی و فرهنگی تمرکز داشت.

پیشنهادهای

بر پایه تحلیل داده‌های این مطالعه و در چارچوب نظریه سیستم‌ها، نقش مسجد و مؤلفه‌های مرتبط با آن در دوران اخیر به‌وضوح نشان می‌دهد که این نهاد می‌تواند به‌عنوان حلقه‌ای حیاتی میان دولت و جامعه عمل کند. با این حال، از آنجا که حساسیت و آسیب‌پذیری مسجد نسبت به جریان‌های سیاسی و جناحی قابل توجه است، پیشنهادها زیر برای حفظ انسجام اجتماعی و تقویت کارکرد مثبت آن ارائه می‌شود.

نخست، ضروری است سه مؤلفه «مردم اهل مسجد»، «وعاظ و مداحان» و «نهادهای حاکمیتی مرتبط با مسجد» در جهت تقویت همبستگی اجتماعی و فرهنگ مشارکت مدنی به کار گرفته شوند، بدون آنکه وارد رقابت‌های جناحی شوند. از آنجا که این مؤلفه‌ها ظرفیت بالایی برای بسیج اجتماعی دارند، باید از آن‌ها به‌عنوان نیروهای برای «تقویت وفاق اجتماعی» و «افزایش اعتماد میان مردم و دولت» بهره‌برد، نه ابزارهایی برای «تقویت قطب‌بندی‌های سیاسی».

دوم، وعاظ و مداحان باید با رعایت اصل بی‌طرفی سیاسی، محور انتقال پیام‌های اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی باشند. خطابه‌ها و مداحی‌ها باید بر ارزش‌هایی مانند همبستگی، عدالت اجتماعی، همدلی و احترام به تفاوت‌ها تمرکز کنند تا از ایجاد تنش سیاسی جلوگیری شود و فضای مسجد به محیطی برای آرامش و بازسازی سرمایه اجتماعی تبدیل شود.

سوم، نهادهای حاکمیتی مرتبط با مسجد باید ضمن حفظ استقلال نسبی از جناح‌های سیاسی، به‌عنوان تسهیل‌گر و حمایت‌گر فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی عمل کنند. تمرکز این نهادها باید بر حفظ قانون‌مداری و احترام به حقوق شهروندی باشد، تا مسجد نه به‌عنوان مکانی برای مداخله سیاسی غیرقانونی، بلکه به‌عنوان فضایی برای تقویت کارکردهای اجتماعی و دینی باقی بماند.

چهارم، مردم اهل مسجد، که پیوند فرهنگی و عاطفی قوی با این نهاد دارند، می‌توانند نقش تعیین‌کننده‌ای در بازتولید هویت جمعی و انسجام فرهنگی ایفا کنند. حمایت از فعالیت‌های غیرسیاسی و اجتماعی در مسجد، مانند برنامه‌های آموزشی، امور خیریه و فعالیت‌های اجتماعی، می‌تواند پیوند مردم با مسجد را تقویت کند و همزمان از جهت‌گیری‌های سیاسی گزینشی جلوگیری نماید.

پنجم، لازم است سازوکارهای نظارتی و ارزیابی برای جلوگیری از هرگونه گرایش جناحی و سیاسی شدن مؤلفه‌های مسجدی طراحی و اجرا شود. این سازوکارها باید به گونه‌ای باشند که ضمن حمایت از آزادی بیان و فعالیت‌های دینی، مانع سوءاستفاده سیاسی از ظرفیت‌های مسجد گردند. در نهایت، تاکید بر نقش مسجد و مؤلفه‌های آن به عنوان «بسترهای همبستگی اجتماعی» و «فضاهای باز تولید ارزش‌های مشترک» می‌تواند به تقویت کارکرد قانونی و سالم دولت کمک کند و مانع از ایجاد شکاف‌های سیاسی-اجتماعی شود که به ویژه در شرایط حساس سیاسی می‌تواند به ناپایداری نظام اجتماعی و سیاسی دامن زند.

منابع

۱. احمدی، م. (۱۳۹۹). تحلیل محتوای خطبه‌های نماز جمعه تهران و نقش آن در مشروعیت‌بخشی سیاسی. فصلنامه پژوهش‌های ارتباطات و رسانه، ۲۶(۳)، ۱۱-۳۸.
 ۲. بختیاری، پ. (۱۳۷۵). ساختار قدرت در جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر نی.
 ۳. پناهی، ح. (۱۳۹۵). نقش نهاد مسجد در تحولات اجتماعی ایران معاصر. پژوهشنامه مطالعات انقلاب اسلامی، ۱۲(۲)، ۴۵-۷۲.
 ۴. تاجیک، م. (۱۳۹۳). نهادهای دینی و قدرت نرم در جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه سیاست، ۴۵(۲)، ۷۵-۹۹.
 ۵. حسینی، ع. (۱۳۹۲). کارکردهای سیاسی-اجتماعی مساجد در جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه علوم سیاسی، ۱۸(۳)، ۱۳۵-۱۶۴.
 ۶. خبرگزاری فارس. (۱۳۸۸). گزارش ویژه مراسم عزاداری دهه محرم و اظهارات سید حمیدرضا برقی. تهران: فارس.
 ۷. خبرگزاری مهر. (۱۳۸۸). گزارش بودجه هیئت‌های مذهبی در دولت احمدی‌نژاد. تهران: مهر.
 ۸. خبرگزاری مهر. (۱۳۸۹). بودجه سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۸۹. تهران: مهر.
 ۹. رضایی‌نژاد، ح. (۱۳۹۰). مداحی سیاسی و پیوند دین و سیاست در ایران معاصر. فصلنامه مطالعات فرهنگی، ۱۲(۲)، ۷۵-۱۰۲.
 ۱۰. رحمانی، م. (۱۳۹۶). تحلیل کارکردهای فرهنگی مسجد در جامعه شهری. مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۳(۴)، ۱۱۵-۱۴۴.
 ۱۱. زارعی، ک. (۱۳۹۴). هیئت‌های مذهبی و تحولات گفتمان سیاسی در ایران. پژوهش‌های فرهنگی ایران، ۷(۱)، ۵۵-۸۳.
 ۱۲. سلطانی، س. (۱۳۹۷). نقش سازمان تبلیغات اسلامی در بسیج مذهبی-سیاسی. فصلنامه سیاست‌پژوهی، ۱۰(۲)، ۹۹-۱۲۵.
 ۱۳. قاسمی، ع. و همکاران. (۱۳۹۷). شبکه‌های مسجدی و مشارکت سیاسی در ایران. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۵(۴)، ۱۲۱-۱۴۵.
 ۱۴. مجیدی، ه. (۱۳۹۱). ساختار نهادی مساجد و ارتباط آن با قدرت سیاسی در ایران. مطالعات راهبردی سیاست، ۲۰(۱)، ۵۱-۷۹.
 ۱۵. محدثی، ح. (۱۳۹۰). دین و سیاست در ایران معاصر: نهاد مسجد به مثابه عرصه کنش سیاسی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
 ۱۶. ایرنا. (۱۳۸۷). جشنواره سراسری مداحان کشور و اهداف فرهنگی-سیاسی آن. تهران: خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران.
1. Ansari, A. (2011). *Crisis of Authority: Iran's 2009 Presidential Election*. Chatham House.
 2. Brumberg, D., & Farhi, F. (2016). *Power and Change in Iran: Politics of Contention and Conciliation*. Indiana University Press.
 3. Ehteshami, A., & Zweiri, M. (2017). *Iran and the Rise of its Neoconservatives: The Politics of Tehran's Silent Revolution*. I.B. Tauris.

4. Golkar, S. (2019). The Clergy, the Revolutionary Guards, and the 2009 Protests in Iran. *Middle East Journal*, 73(1), 23–44.
5. Keddie, N. (2012). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press.
6. Moslem, M. (2020). *Factional Politics in Post-Khomeini Iran*. Syracuse University Press.
7. Sadjadpour, K. (2013). *Reading Khamenei: The World View of Iran's Most Powerful Leader*. Carnegie Endowment for International Peace.
8. Aghaie, K. S. (2018). The role of mosques in the cultural policies of Iran: A contemporary analysis. *Middle East Journal*, 72(2), 201–220.
9. Ansari, A. (2001). *Modern Iran since 1921: The Pahlavis and After*. London: Longman.
10. Ansari, A. (2012). The politics of the Islamic Republic of Iran. *International Affairs*, 88(2), 321–335.
11. Bakhtiari, B. (1996). *Parliamentary politics in revolutionary Iran: The institutionalization of factional politics*. Gainesville: University Press of Florida.
12. Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. New York: Wiley.
13. Ebrahimi, S. (2020). Mosque-based community building in contemporary Iran. *Iranian Studies*, 53(4-5), 687–705.
14. Fazli, S. (2017). Religious discourse and the Rouhani administration: The case of Iranian preachers. *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 10(3), 345–366.
15. Fulton, J. (2018). The generation gap in Iran's political culture. *Middle East Policy*, 25(1), 94–108.
16. Ghaffari, M. (2016). Religious networks and political mobilization in Iran. *Journal of Islamic Studies*, 27(3), 345–370.
17. Ghaffari, M. (2019). Clerical networks and the challenge to Rouhani's government. *Middle East Critique*, 28(4), 421–440.
18. Harris, K. (2012). The rise of the religious populists in Iran. *Middle East Report*, 42(264), 20–27.
19. Hosseini, H. (2018). Political performance and religious ritual in Iran. *Contemporary Islam*, 12(2), 145–162.
20. Keddie, N. (2006). *Modern Iran: Roots and results of revolution*. New Haven: Yale University Press.
21. Khosrokhavar, F. (2012). *The new Arab revolutions that shook the world*. Boulder: Paradigm Publishers.
22. Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford: Stanford University Press.
23. Milani, A. (2011). *The Shah*. New York: Palgrave Macmillan.
24. Nye, J. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. New York: PublicAffairs.
25. Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
26. Saeidi, A. (2020). The state and religious institutions in Iran's Rouhani era. *Third World Quarterly*, 41(8), 1421–1439.
27. Shirazi, F. (2019). Faith-based social services in Iranian mosques. *Journal of Muslim Philanthropy & Civil Society*, 3(1), 25–44.
28. Smith, B. (2017). Religion and politics in Iran and Egypt: A comparative study. *Middle Eastern Studies*, 53(6), 945–964.
29. Soleimani, M. (2017). Mosque-state relations in Iran: Cultural policy under Rouhani. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 8(1), 55–78.
30. Sreberny-Mohammadi, A., & Mohammadi, A. (1994). *Small media, big revolution: Communication, culture, and the Iranian revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
31. Taheri, M. (2021). Social capital and political trust among mosque-goers in Iran. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 15(2), 184–202.
32. Weber, M. (1978). *Economy and society*. Berkeley: University of California Press.
33. Wickham, C. R. (2013). *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist movement*. Princeton: Princeton University Press.
34. Zubaida, S. (2009). *Islam, the people and the state: Political ideas and movements in the Middle East*. London: I.B. Tauris.